

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ – ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

(за матеріалами круглого столу)

Шляхи подолання проблем тіньової економіки в Україні зібрані за круглим столом у ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" 26 січня 2018 р. науковців, фінансових аналітиків, банкірів, політичних діячів. Захід проводився за беззмінної участі Клубу банкірів.

Тон дискусії одразу ж задав директор ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" академік **Валерій Геєць**:

"Лауреат Нобелівської премії з економіки 2009 року Олівер Вільямсон зауважував про схильність людей до так званої опортуністичної поведінки, не обтяженої нормами моралі, про схильність до хитрощів і підступності, коли необхідно обійти певні обмеження. Лауреат Нобелівської премії 2002 року за аналіз ринків із несиметричною інформацією Джордж Акерлоф описує опортуністичну поведінку продавця "лимонів" – того, хто продає неякісні машини. Цей продавець приховує частину інформації, тобто поводить ся опортуністично, і така конкуренція на ринку не веде до економічного процвітання. Отже, опортуністична поведінка – наслідок слабкості людини, яка в разі, якщо розуміє, що їй протистоїть команда зі спеціальними знаннями, вибирає у конкуренції лукавство і обман.

У наших українських умовах таку поведінку характеризує модель "кредит віддають тільки боягузи". І це результат дії неформальних інститутів, які домінують в умовах слабкості формальних інститутів.

Опортунізм – обмежена раціональність – поширюється і на взаємини людини з державою. Проти нього працюють інститути у вигляді традицій спільнот, формальні правила і закони.

Якщо існуючі закони такі, що їх неможливо дотримуватися – тим більше, якщо їх немає, – то кожний із нас є потенційним злочинцем.

За твердженням Мансура Ллойда Олсона, якщо активність груп із великими і малими інтересами у суспільстві заснована на взаємній довірі, то виникає сплеск економічного зростання.

Ми знищили авторитарну державу, зв'язки груп не послабшали, а посилились, це призвело до розподілу власності, бюджетів, щезли обмеження. Малі групи при розподілі вже не могли стримуватись ані державою, ані коаліцією, в результаті соціальний капітал було зруйновано. Що пише Ернандо де Сото у своїй відомій книжці "Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає тільки на Заході і ніде більше?"? Коли приватна власність нелегальна або напівлегальна, вона малопродуктивна. Вихід – розвивати соціальний капітал, який зруйновано за попередніх умов і реалізовувати політику легалізації. Її позитивним прикладом є Перу. В епоху промислової рево-

люції нинішні розвинені країни страждали від власних "чорних" ринків, кримінальних груп, масових злиднів та шаленої неповаги до своїх законів. Проте вони, як стверджує де Сото, знайшли вихід із цієї ситуації і сьогодні це показує шлях країнам, що розвиваються".

Природі тіньової економіки в Україні присвятив свій виступ завідувач сектору інституційної економіки Інституту економіки та прогнозування НАН України, професор, доктор економічних наук **Олег Яременко**:

"Тіньова економіка – це історичне явище, яке віддзеркалює виникнення та розвиток держави. Природа держави як мета-інституту визначає специфічну форму та розміри її тіні, що залежить від того, наскільки великою є ця держава і який зміст її обмежень та функцій. Держава має повноваження криміналізувати або декриміналізувати будь-який вид діяльності, що сьогодні ілюструє ситуація з криптовалютами.

Важливу роль у феномені тіньової економіки відіграє співвідношення між формальними та неформальними інститутами. За значного розриву між приписами формальних і неформальних інститутів рівень тіньової економіки буде значним і навпаки.

Проте тіньова економіка, з огляду на певну невизначеність, виступає як вбудований стабілізатор економіки. За даними Мінекономрозвитку, у I кв. 2017 р. обсяг частки тіньового сектора знизився на 6%. Чи може цей структурний показник господарської системи швидко змінюватися? Так, тому що фактично він стабілізує суспільну економіку в умовах шоків зовнішнього чи внутрішнього походження. Каналами такого перетікання слугують зайнятість, доходи, суспільне виробництво. Співвідношенням між "світлом" і "тіню" потрібно вміло керувати, завжди пам'ятаючи про те, що ж ми віддаватимемо, якщо знижуватимемо частку тіньового сектора.

Найбільш небезпечно для економічного зростання – зниження інвестицій, через дуже високу ставку дисконтування учасниками тіньового сектора майбутніх доходів. Відповідно, у такій системі дуже низький рівень збережень і дуже низький рівень інвестицій. В Україні рівень тіньової економіки в окремі роки сягав 43–44%, а рівень інвестування фактично не досягає 20%, хоча, з огляду на наші проблеми, він має бути не меншим за 30%. Протилежний приклад – Китай, де, за даними Міжнародного валютного фонду, на сьогоднішній день рівень тіньової економіки становить 11%, а частка інвестицій у ВВП у деякі роки сягає 50%.

При 26-му місці у рейтингу конкурентоспроможності та 144-му місці у рейтингу економічної свободи Китай має шалений попит на інновації. Це пов'язується із ендегенними реформами, які ґрунтуються на цінностях, на ідентичності, а потім "пророшуються" до рівня формальних інститутів.

У чому перевага ендегенних реформ? Вони не є випадковими, мають дуже глибоке коріння у нових інститутах, їх не можна комбінувати, щось у них змінювати: є чіткі детермінанти, пов'язані з цінностями та нефор-

мальними інститутами. Для Китаю кут ϕ між вектором формальних інститутів і вектором неформальних інститутів (ідентичністю), який виникає в результаті реформ (і визначає рівень тіньової економіки), є мінімальним. Китайці почуються вільними. Свобода для людини як право бути самим собою для китайців означає право працювати на державу.

В Україні реформи екзогенні, їх джерело зовнішнє, вони слабо зв'язані з ідентичністю країни та її населення. Кут ϕ у нас великий – адже значний розмір тіньової економіки. Тож наш шлях – це ендогенізація реформ, відмова від реформ під диктування якихось зовнішніх інстанцій – і це є обов'язковою умовою скорочення питомої ваги тіньової економіки у національній економіці".

Заступник начальника управління – начальник відділу з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, кандидат економічних наук **Олена Дубровіна** проаналізувала результати моніторингу рівня тіньової економіки в Україні:

"Тіньова економіка властива не тільки Україні, проте проблемою є її масштаби. Природа такого економічного явища, як тіньова економіка, досі глибоко не вивчена. Мінекономрозвитку під тіньовою економікою розуміє не зареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єктів господарювання, що характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухилянням від сплати, податків, зборів, обов'язкових платежів, статистичного анкетування та подання статистичної звітності (Методичні рекомендації, затверджені наказом Мінекономрозвитку № 123). Відповідно до цих рекомендацій, оцінка рівня тіньової економіки здійснюється Мінекономрозвитку з використанням чотирьох методів ("витрати населення – роздрібний товарооборот", збитковості підприємств, електричного та монетарного), які охоплюють певну сферу національної економіки. Оцінки за окремими методами зводяться в інтегральний показник рівня тіньової економіки.

За підсумками оцінки за шість місяців 2017 р. усі чотири методи показали зменшення рівня тіньової економіки порівняно з першим півріччям 2016 р. Інтегральний показник за перше півріччя 2017 р. – 35% тіньової економіки від обсягу офіційного ВВП, що на 3 в.п. менше порівняно із першим півріччям 2016 р.

За допомогою методу збитковості підприємств, наприклад, здійснюється розрахунок рівня тіньової економіки зовнішньоекономічної діяльності: збитки порівнюються з витратами, понесеними підприємствами при їхній господарській діяльності, і з валового доданого вартістю, яку ці підприємства отримали під час своєї господарської діяльності, також до розрахунку береться рівень рентабельності. Припускається, що прибуткові підприємства легальної економіки працювали з такою ж рентабельністю, як і в тіньовій, і, відповідно, з огляду на це припущення, обраховується рівень

тіньової економіки. Зменшення за цим методом – на 4 в.п., 23% від обсягу офіційного ВВП.

Метод "витрати населення – роздрібний товарооборот" (коли порівнюються витрати населення, які були понесені в певний період на купівлю продовольчих товарів, з обсягом роздрібного товарообороту продовольчих товарів) завжди традиційно показує найвищий рівень тіньової економіки. За ним рівень тіньової економіки становив 51% від обсягу офіційного ВВП зі зменшенням на 2 в.п. Тому тенденція щодо зменшення є позитивною: населення користується легальними роздрібними точками для купівлі продовольчих товарів.

За цим методом додатково було здійснено оцінку надання послуг у нелегальному секторі і також зафіксовано деяке зменшення, що свідчить про розширення споживчого попиту, пов'язаного зі зростанням мінімальної заробітної плати.

Електричний метод (порівнюються витрати електроенергії в певному звітному період зі зростанням ВВП у цьому періоді) також показав зменшення рівня тіньової економіки на 2 в.п. і становив 30% від обсягу офіційного ВВП. Якщо витрати електроенергії перевищують темп зростання ВВП, це свідчить про виробництво товарів чи надання послуг в тіньовому секторі. За монетарним методом (ґрунтується на припущенні, що чим більше в обороті готівки, тим, відповідно, більша тенденція до зростання рівня тіньової економіки), рівень тіньової економіки становив 28% від ВВП.

Які чинники спрацювали на детінізацію економіки в першому півріччі 2017 р.? Насамперед збереження тенденції до економічного зростання в умовах триваючих процесів реформування економіки та покращення ділових очікувань (останнє – за дослідженнями НБУ), далі – підвищення купівельної спроможності населення в умовах зростання рівня заробітної плати, що, відповідно, стимулювало збільшення споживчої активності та обороту роздрібною торгівлі. І – попри те, що в нас начебто не дуже сприятливі умови ведення бізнесу, – зменшення інвестиційних ризиків в умовах збереження відносної цінової та курсової стабільності.

Разом із тим подальшу детінізацію стримують збереження значних викликів стабільності фінансової системи, наявність невідконтрольних владі територій у результаті збройного конфлікту на території країни, та, на жаль, низька довіра до інститутів влади. Тож результативність процесу детінізації фактично є похідною від спроможності держави формувати сприятливі умови для ведення бізнесу, що зумовлює нарощення суб'єктами господарювання ділової активності, та створення такого інституційного середовища, де тіньова економіка у наявних масштабах просто стала би економічно не ефективною".

Темою доповіді директора економічних програм Інституту суспільно-економічних досліджень, провідного наукового співробітника Інституту економіки та прогнозування НАН України, доктора економічних наук

Ярослава Жаліла стала "Тіньова економіка як "інституційна пастка" на шляху економічної модернізації":

"Дискурс щодо тіньової економіки у ЗМІ серед пересічних громадян досить часто щонайбільше зводиться до підрахунків, скільки би ми отримали для загального економічного зростання, якби одночасно залучили на світло всю тіньову економіку. Але не пояснюється, чому ж тіньова економіка виявилася найживучішим інститутом у періоди всіх останніх економічних криз і чому сьогодні вона фактично диктує формат посткризового відновлення української економіки, а у тандемі "тіньова економіка і корупція" чинить вплив на формування політики держави. А це можливо завдяки інституційним підходам до дослідження процесів тінізації.

Старт процесів активної тінізації в Україні стався у період різких інституційних змін на початку 90-х років, коли розгорнулася політика лібералізації і у ході екзогенних реформ випереджаючими темпами формувалися дистрибутивні інститути або інститути перерозподілу, до яких належать ціноутворення, приватне підприємництво, приватна власність загалом, режим оподаткування тощо. Водночас інститути забезпечення структурної мобільності економіки, до яких можна віднести, наприклад, ті, які забезпечують інституційне фінансування, національну інноваційну систему, інститути протидії ризикам, інститути корпоративного стратегування тощо, формувалися значно повільніше або й не формувалися взагалі. Наслідок – накопичення в економіці структурної інертності, явного відставання структурних зрушень в економіці від екзогенно змодельованих інституційних змін. І це створило можливість формування і отримання, за визначенням інституціоналістів, "перехідної ренти". Її джерелом є продукт, який виробляється всіма ресурсами національної економіки, але повною мірою не охоплюється легальними інститутами перерозподілу, а фактично приватизується суб'єктами, які здатні до опортуністичної поведінки і користуються інституційною недостатністю у вигляді асиметричного розподілу економічної влади. Власне ця перехідна рента є живильним ґрунтом для тіньової економіки, по суті компенсуючи структурну інертність національної економічної системи.

Приватні суб'єкти подеколи починають ставитися до державної політики як до прямого суперника, ворога своєї діяльності. Тож на першому етапі на ринку інститутів конкуренцію виграють іллегальні інститути (інститути тінізації), адже вони дозволяють суб'єктам не лише знизити трансакційні витрати, але й додатково отримувати перехідну ренту.

На наступному етапі, в середині 90-х років, відбувається усталення тіньової економіки як інституту – на думку дослідників, через макроекономічні чинники. Російський науковець Олег Сухарєв вважає, що якщо економічна політика провокує створення нових інститутів, але водночас скорочує грошову масу в економіці чи гальмує швидкість обороту грошей, то брак фінансового забезпечення для діяльності як новоутворених, так і "старих",

уже існуючих, інститутів призводить до функціональної деградації їх якісних параметрів – до "схлопування".

Тож на другому етапі, за жорстких монетарних обмежень, пріоритети макроекономічної стабілізації почали безумовно превалювати над структурними та інституційними перетвореннями. Тіньова економіка з одного із проявів конкурентної інституційної множинності перетворюється на установлену інституційну патологію. Довготривалість інституційної дисфункціональності породжує ризики структурної недосконалості, неконкурентоспроможності, неефективності економіки, тож тінізація фактично починає набувати властивостей інституційної пастки, тобто неефективної стійкої норми, що має самопідтримуючий характер.

На наступному етапі, що розпочався у кінці 90-х і характеризувався для України сприятливою зовнішньоекономічною кон'юнктурою, суб'єкти національної економіки почали шукати додаткові преференції, що й обумовило створення на початку 2000-х економічного олігархату, політизацію великого бізнесу, його зрощення з владою. Відповідно інституційних змін зазнає і структура самої тіньової економіки, набуваючи різних форм: "захоплення держави" – встановлення бізнес-структурами тіньового контролю за прийняттям державними структурами рішень на користь свого бізнесу чи "захоплення бізнесу" – коли, навпаки, представники державної влади здійснюють тіньовий контроль над бізнесом з метою отримання колективної або індивідуальної ренти. Формується різновид соціального капіталу, який можна назвати політичним і який створює основу для подальшого розвитку в Україні альтернативної держави, олігархічної ієрархії.

На четвертому етапі – після економічної кризи 2008–2009 рр., – коли глобальна економічна депресія фактично нівелювала отримання позитивних імпульсів для розвитку національної економіки, олігархічна модель переорієнтувалася на монополізацію отримання перехідної ренти всередині країни. Становлення тіньової економіки як інституційної пастки відбулося.

Через макроекономічну природу проблема тінізації в Україні власне виходить за межі правової сфери, внаслідок цього:

- втрачається дієвість важелів грошово-фінансової політики, адже значна частина гривневих і валютних ресурсів починає обертатися поза межами, які підпадають під регулювання засобів банківської системи;
- втрачається дієвість фіскальних інструментів, марно витрачаються бюджетні ресурси, яких залишається дуже мало, – як наслідок, неможливе ані впровадження фіскальних інструментів економічного зростання, ані зниження рівня оподаткування;
- знижується ефективність соціальної сфери, поширюється тіньова зайнятість, зростає диференціація доходів населення;
- втрачається частина інвестиційного потенціалу національної економіки;

- гальмується перехід до інноваційної моделі розвитку;
- відбувається вплив капіталу і надалі реімпорт капіталу у вигляді квазііноземних інвестицій;
- виникає цікавий феномен резистентності до реформ, тому що формуються значні групи отримувачів перехідної ренти, які реально не зацікавлені в тому, щоб існування пастки тіньової економіки припинилося;
- індустрії 4.0 через інституційну недостатність поки що зав'язані у тіньовому секторі, а значить у принципі не можуть сформуватися належним чином, щоб конкурувати навіть на національному ринку, не кажучи вже про міжнародний.

Таким чином, тіннізація економіки інструментально роззброює державну політику і формує значні ризики побічних ефектів від використання наявних інструментів в умовах критичних викликів щодо модернізації економіки та суспільства. Тому долати її критично важливо. І сьогодні можна говорити про низку потужних чинників, наявність заінтересованості у зміні існуючого статус-кво, виведенні значної частини бізнесу із пастки тіньової економіки. Приватизована держава уже стає певним гальмом, тож дедалі більше економічно активних людей зацікавлені здійснювати практичні кроки щодо детіннізації економіки.

Проте потенціал примусової детіннізації вичерпується, надалі детіннізація в Україні має розглядатися саме як вихід з "інституційної пастки", який потребує цілеспрямованої системної зміни цілого комплексу інститутів, що може бути предметом лише стратегічного впливу. Легальна економіка як інституційна система має здобути перемогу в конкуренції з іншими системами у забезпеченні оптимальних умов функціонування та розвитку економічних суб'єктів.

Накопичення негативних екстерналій лібералізованих ринків внаслідок олігархізації закладає механізм саморуйнування пастки – оскільки зростає число суб'єктів, які отримують негативні екстерналії від цієї моделі, перебуваючи в тіньовому сегменті. Цьому сприятиме глобальний тренд зростання ролі інституційних чинників у створенні вартості, що як знижують трансакційні витрати за межами інституційної пастки – тобто у легальній економіці, так і сприяють заміні стандартних традиційних ресурсів, які зазвичай використовуються для виробництва національного багатства (відповідно, асиметричне володіння ними і дозволяло отримувати перехідну ренту), соціальним капіталом. А вартість соціального капіталу зростає прямо пропорційно рівню довіри, тобто інституційної досконалості суспільства. Тіньова економічна діяльність як тип опортуністичної поведінки априорі не слугує вибудовуванню довірчих відносин.

Отже, саме зростання інституційної досконалості суспільства обумовило перехід тіньової економіки від статусу компенсатора інституційних дисбалансів до статусу перешкоди на шляху модернізації.

Об'єктивні передумови для протидії тінізації:

- поширення інституційно обумовленої мережевої моделі споживання;
- значущість інституційних чинників формування вартості і в інших сферах, наприклад, щодо інтелектуальної власності, що можливо забезпечити лише в умовах легальних інститутів;
- широка зацікавленість в обмеженості рентоорієнтовної активності, тобто в досягненні рівного і прозорого конкурентного середовища в національній економіці.
- транссекторальність, що сьогодні характерна для багатьох бізнесів;
- розширення потенційних ринків для сучасних індустрій, які сьогодні затиснені у тіньових рамках, зниження трансакційних витрат шляхом впровадження інформаційних технологій. Розширення різного роду транснаціональної кооперації можливе лише за легального здійснення бізнесу;
- зростання зацікавлення у офіційній зайнятості через проведення пенсійної реформи.

Водночас існують певні перешкоди, які гальмують дію перелічених чинників:

- частина тих хто отримує перехідну ренту, сьогодні впливає на державну політику: тінізація призведе до зростання трансакційних витрат у нелегальну сферу;
- соціальний патерналізм, тобто побоювання увійти в режим легальної зайнятості через побоювання втратити соціальні допомоги, субсидії тощо.
- дані 2017 р. свідчать про можливе отримання експортоорієнтованою олігархічною моделлю другого дихання і збереження нею статус-кво;
- зберігається проблема ремонтизації економіки;
- ризик неоолігархізації, тобто перезавантаження олігархічної моделі з новими акторами, коли фактично детінізація призведе до вимивання дрібних бізнесів, тоді як великий бізнес залишиться функціонувати уже не в тіньовій, а в офіційній економіці, проте в олігархічному режимі;
- т.з. реприватизація державної моделі іноземним капіталом;
- проблеми десуверенізації через надмірно динамічний імпорт інститутів у процесі детінізації;
- мережева квазітінізація – формування певних видів мережевих бізнесів, які існують у певному екстериторіальному мережевому середовищі і де-факто не можуть бути предметом впливу національних регуляторів (Uber або BlaBlaCar). У цьому ж контексті можна розглядати і систему криптовалют.

Зусилля з детінізації національної економіки мають концентруватися на зміцненні інституційного забезпечення структурної адаптації економіки, що має забезпечити заміщення втраченої опортуністичної перехідної ренти справедливо розподіленим легальним доходом".

Член Економічного дискусійного клубу, кандидат економічних наук **Євген Олейніков** виклав своє бачення досвіду боротьби з тіньовою економікою в інших країнах:

"Тіньова економіка виникла за певних обмежень і заборон як певна реакція і намагання людей їх обійти чи мінімізувати їх вплив. Намагання держав боротися з цим явищем були однотипними і спрямовані переважно на його прояви – застосування більш жорстких покарань, утворення і збільшення репресивного апарату, а подеколи – глобальні військові дії. Це лише посилювало ті неформальні інституції, які завдяки тіньовій економіці виникли, починали працювати й зміцнюватися.

Найвищого рівня впливу ці інституції – уже у формі організованої злочинності – набули у 20–30-х роках минулого століття: відомий т.зв. "сухий закон" у США не тільки не запобіг незаконному і нелегальному тіньовому обігу алкоголю, а й простимулював появу таких неформальних інститутів, які почали становити загрозу формальним, тобто державі як такій. І мабуть через небачений рівень загрози ця держава почала намагатися боротися з умовами існування тіньової економіки. Тіньова економіка не є якимось самостійним сектором, це частина національної економіки і не може існувати без неї, бо використовує значну частину інститутів легальної економіки, передусім грошовий обіг. Тож уряд США спрямував свої зусилля саме на це і відповідні інституції почали боротися не з окремими злочинними діями, а з фактами незаконного збагачення, притягуючи осіб до відповідальності за несплату податків. Саме США ми завдячуємо правовому розумінню незаконного збагачення, які увели це у законодавство, розробляли і впроваджували відповідні правові й адміністративні схеми, що дозволяли виявити і притягнути осіб, винних у незаконному збагаченні, до відповідальності.

Показники тіньової економіки у країнах ОЕСР демонструють, що найнижчий її рівень – у США: з 2003 р. (8%) до 2017 р. (5,4%) він ще й скоротився на 3%. Загалом по ОЕСР середній рівень тіньової економіки становить 12%, найбільший з них демонструє Греція (приблизно 22%).

Дуже поширена думка, що саме лібералізація економіки може зумовити зниження тіньового сектора. Це безумовно важливий елемент, але він не може бути єдиним і визначальним. У одній із найбільш ліберальних у цих питаннях країн, як Ірландія, рівень тіньової економіки 10,5% – близький до середнього по ОЕСР, але не найнижчий. Це є свідченням, що сама по собі лібералізація не може забезпечити детінізацію – це дуже добре розуміє ОЕСР, яка починаючи з 1988 р. стабільно і постійно запроваджувала комплексні документи, спрямовані саме на підвищення прозорості грошового обігу – це і Модельна конвенція про адміністративну допомогу в податкових справах, і прийнятий у 2014 р. Стандарт автоматизованого обміну інформацією про фінансові рахунки з податковою метою, і ряд конвенцій, спрямованих на боротьбу з відмиванням брудних коштів, – фактично все це було спрямовано на неможливість здійснення поза державним контролем

фінансових трансакцій, які забезпечують можливість функціонування тіньової економіки.

Жодна країна, яка входить до ОЕСР, з 2003 р. по 2017 р. не продемонструвала зростання рівня тіньової економіки, лише зниження, а в середньому цей показник скоротився з 16 до 11%.

Винахідливі люди, які працюють з тіньовими схемами, не могли не знайти своєї власної відповіді на цю ситуацію. Нею стала спочатку поява грошових сурогатів, а нині – повноцінних інструментів, які отримали назву "криптовалюти". Питання криптовалют обговорюється і на державному, і на міждержавному рівнях. Як на мене, найбільш цікавий тут той факт, що значна кількість великих міжнародних гравців чомусь раптом почала визнавати цей інструмент із незрозумілим забезпеченням засобом розрахунку. Поява таких інструментів, особливо враховуючи поточну політичну ситуацію у світі, який починає повертатися до багатополярності, означає, що ми виходимо на новий етап у протистоянні між офіційними державними і неофіційними структурами, адже один із найпотужніших інструментів, який за останні 100 років був застосований державами, – протидія нелегальним трансакціям, зараз, до вирішення питання урегулювання ринку криптовалют, втрачатиме свою ефективність через неможливість контролювати трансакції на рівні грошових сурогатів і криптовалют".

Доктор економічних наук **Віктор Мандибур** як автор книжок "Тіньова економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження" і "Корупція – інституційна сутність, та механізми подолання" (виданих з інтервалом у 20 років) простежив зв'язки між тіньовою економікою і корупцією:

"Хотів би заперечити, що явище тіньової економіки не досліджене. Можливо, не досліджені нові явища, пов'язані з криптовалютами, з фальшивими грошима, бо ще процес розгорнувся не у повну силу.

Біда у тому, що не розуміють, наскільки різні складники тіньової економіки. Наприклад, є неврахована тіньова економіка – це домашня архаїка; натуральна праця, дикий ринок праці, самозайняті, які торгують. А є прихована, законспірована економіка, найменший злочин якої той, що вона нікому, окрім мафії, не платить податки. А є ще кримінальна чорна економіка, є корупція, є диверсифікована тіньова економіка – кримінальна чорна, що проникла у "світлу", легальну економіку.

Найкраще те, скільки грошей перебуває поза межами банкової системи, показує монетарний метод. Якщо на сьогодні, за оцінкою, у кеші перебуває 100 млрд, то є де розвернутися і "крутити" економіку.

Зв'язок такий: корупція генерує тіньову економіку, кримінальну економіку, тіньова економіка живить корупцію. Що потрібно робити? Методи боротьби у різних країнах однакові. За 20 років у нас прийнято три концепції боротьби з корупцією. Результат? Зеро, або двічі мінус. У нас створено

стільки структур – від Фінмоніторингу до прокуратури, готується антикорупційний суд, якого немає в жодній цивілізованій країні, а варто скористатися досвідом інших країн, які не ідуть силовим шляхом.

Прозорі витрати грошей зроблять хабарі безглуздими. Як діють США? Паралельно мають здійснюватися два заходи: з одного боку, на законодавчому рівні має бути ухвалена і реалізована нормативна вимога щодо максимального обмеження можливості використання грошової готівки, а з іншого – повинні відсікатися брудні гроші.

Все, що є дорожчим за тисячу доларів, людина має купувати не за готівку: відкривай рахунок і плати. І – у разі якщо річ коштує 30 тис. дол., – щоб цю суму не можна було розщепити 10 разів по п'ять тисяч чи 15 разів по дві тисячі. Має бути моніторинг прийнятих коштів, людина повинна показати джерела походження своїх грошей.

Другий момент. Усі держави платять ще податок на маєтність, нерухомість. У Торонто (Канада, провінція Онтаріо), наприклад, де я був, за кілька хвилин вам видадуть досє на будь-який з п'яти мільйонів об'єктів, з якого платиться податок на нерухомість, – чи це мисливський будинок, чи квартира, а чи вілла. Сьогодні ж в Україні понад 200 тис. об'єктів нерухомості не паспортизовані, не взяті на облік. Облікована хата-мазанка, побудована у 1947 р. методом народної толоки, а палаци та вілли не обліковані. І як можна боротися, як співставляти доходи і витрати людей?

Ну і третій момент – презумпція невинуватості. У правовому полі Заходу щодо підтвердження легітимності доходів і видатків і майнового декларування доходів вона відсутня. Якщо в тебе не сходиться задеклароване і спожите, то не держава має доводити, а саме ти маєш повідомити джерело походження цих доходів. Ця норма існує в усіх країнах цивілізованої економіки. У нас же за 27 років її не запровадили.

У нас, на жаль, так і не зрозуміли, що приватна власність не лише збагачує, але й за неї треба нести витрати – платити податки".

Президент Українського товариства фінансових аналітиків **Юрій Прозоров:**

"Я один із авторів законопроекту про стимулювання розвитку криптовалют в Україні, і наш підхід, що криптовалюта – це фінансовий актив, а не товар. Навіть у РФ щодо цього уже є відповідний закон.

Ми увійшли у нову цифрову епоху, а банкіри працюють у ній з початку 90-х років. Повинні б випереджати, а ми весь час наздоганяємо і намагаємося імплементувати інституційні пастки чи провали ринку. Витісняємо легальний грошовий обіг у М0. Гроші, які лежать під подушкою, насправді працюють, обслуговуючи тіньові забудови, ремонти, закупівлі тощо. Але тіньову економіку як буфер, що забезпечував нам тяжкий період виживання, просто так не відкинеш: це явище одночасно є і позитивним, і негативним. Необхідно консолідуватися і прийти до консенсусу у прийнятті нульової

декларації, визнанні тих прав власності, які були здобуті некримінальним шляхом, сплати з них посильних для власників податків, і після цього в Україні можлива побудова нормальної капіталістичної економіки".

Аналітик-консультант **Ігор Шумило**:

"Ключовим є питання: ми легалізуємо тіньову економіку, ми її обмежимо чи ми з нею боремося? Я вважаю, що треба створювати умови для легалізації. Починати треба з умов, які необхідно створити для великого бізнесу (сьогодні вже прозвучала ціла низка таких пропозицій), потім для середнього, малого і тільки потім створення умов для всіх секторів адміністративного тиску.

Кроки щодо податків можуть бути як правильними, так і неправильними. Зараз навіть існуючий податок у 20% є завеликим. Повинен бути суспільний консенсус і порозуміння, але в першу чергу податки повинні починатися з великого бізнесу".

Третій Президент України, колишній голова НБУ **Віктор Ющенко** виклав своє бачення плану дій, "який би девальвував проблему опортуністичної поведінки, зумовив би симетричні нормальні параметри, в яких цивілізована держава може жити":

"Наведу такий цифровий ряд: 2014 р. – падіння нашого валового продукту – 17%, 2015 р. – падіння 14%, 2016 р. – зростання близько 1%, за минулий рік – зростання від 1,8 до 2%. Зрозуміло, що після такого падіння подібний приріст за позитив ніхто не сприйме. Маємо як у футболі – "жовту картку". Щось неправильно ми формуємо фарватер урядової політики, якщо за останні три роки маємо дефіцит державного бюджету від 74 до приблизно 77 млрд. Не маючи можливості його покрити, уряд звертається до Національного банку, Національний банк через державні банки робить елементарну емісію, яка зриває ціни і глибоко девальвує курс. За період без 2017 р. інфляція становить 48%, після нас у світі з подібним тільки Венесуела. Ми говоримо про новий податок в Україні? 48% інфляції перекладають її на будь-якого виробника. Це загання виробника в тінь, адже держава не забезпечує альфу для роботи продуктивної економіки – стабільні фінанси. Подивіться статистику: коли яка країна у світі за нестабільних фінансів, за такої інфляції мала продуктивне зростання? За 40 років світових досліджень такого випадку немає – це аксіома, яку треба просто знати і брати до уваги. А з іншого боку, у нас девальвація 350% – тобто не працюють агрегати фінансової стабільності. От у нас і ланцюжок простежується: девальвація 350%, інфляція 48%, а економіка? Згортається. А що робить людина? Маємо найбільше в історії безробіття.

Я зробив такий розрахунок. Називалися два показники тіньової економіки – 35 і 51%. Припустимо, наприклад, що ми детінізуємо 15 від 35% – переконуємо бізнес, що ми живемо по-новому, і вони на 15% покращують відносини з владою, таким чином збільшуються надходження до бюджету, ми отримуємо мільярди нових, свіжих надходжень до бюджету, які на дві

третини знімають проблему дефіциту, з якою уряд звертається до Національного банку! Якщо ми детінізуємо 15 від 51% (а вже були такі роки, коли детінізували й 16%), то практично знімаємо дефіцит бюджету з порядку денного.

Давайте подивимося на структуру грошей. Сьогодні М0 становить 24%. Зрозуміло, що якщо є тінь, потрібна готівка, щоб її обслуговувати. Тільки через глибоку тінь втрачається 24% ресурсів, тому що готівка не є ресурсом, і ми автоматично на чверть скорочуємо кредитну базу відносно економіки. У 2016 р. кредитні вкладення приросли тільки на суму, які клієнти повинні були заплатити банкам як відсотки. Для зростання економіки на 1% необхідно 5% ресурсів – краще довгих, але можна почати з простеньких коротких. Як же ми підніматимемо економіку, коли загнали власну базу ресурсів у неефективні кредити, а друга частина пішла в М0 – неконтрольований агрегат, який не є ресурсом? Тобто фактично розписалися в тому, що наша фінансова і банківська модель нульова, за якої не можна запозичувати в одного і давати на проекти більш ефективному.

Стоїмо три роки у черзі до Міжнародного валютного фонду з проханням за чотири роки видати нам 16,5 млрд. А у своїй власній країні в доларах розміщено 120 млрд. Тож чи не здається вам, що необхідно сісти за стіл переговорів про довіру/недовіру, бо якщо ми й далі ховатимемо своє грошове і кредитне багатство від фінансової системи і заміщатимемо його кредитами МВФ, то досягнемо рівня Африки! Це неправильно, цивілізована країна так не працює. Але тих людей, які тримають 120 млрд, насправді можна виправдати. Їх змусили піти таким шляхом багато ризиків. Хоча це лише півбіди. У нас, за даними, на рахунках суб'єктів господарювання (у банківській системі – рахунки-ностро, тобто наші ресурси за кордоном) – 140 млрд. Приблизно щороку з експортно-імпортного обороту за кордоном приховується від 5 до 9 млрд дол., а повертається (за оцінкою, приблизно, щоб дати рентабельність десь 4–8%) 5–7 мільярдів, які потрапляють у статистику. Таким чином, з кожним роком ми дедалі більше фінансуємо чужу економіку.

Питання, як нам крок за кроком повернути ці 120 і 140 млрд у ефективний оборот?

Після подій, що відбулися, я великий прихильник, щоб ставити планку підняття валового продукту від 5%. Що означає ця цифра? Якщо цього року ВВП 2,525 трлн, а попередня база становила 2,450 трлн, то приблизно це означатиме приріст на 75 млрд. Для динаміки від 5% нам потрібно приблизно 610 млрд інвестицій від вкладів, від коштів на рахунках до депозитів і портфельних і прямих інвестицій. За останні три роки щороку вклади населення скорочувалися приблизно на 7–8 млрд дол., люди забирали кошти, бо не вірили державі, купували долари і ховали "під матрац". Завдання для уряду і банківської системи – не втрачати цей ресурс. Я думаю, що половину проблем можна вирішити у самій банківській сфері – і щодо політики

резервування, і щодо стимуляції стосовно до вкладників, – розробивши десь чотири-п'ять інструментів. І слід замислитися над тим, як повернути назад 140 млрд на рахунках юридичних осіб.

Мушу згадати 2000 рік. Пам'ятаєте – тоді уряд подав у парламент бездефіцитний бюджет, а "тінь" становила 48%. На нас дивилися як несповна розуму: "що ви робите?". На 1 вересня "тінь" уже була 32% відсотки. Тоді щомісяця у клубі Кабінету Міністрів збиралися представники бізнесу, ми обговорювали наші стосунки, відверто говорили про проблеми, про довіру, просили скасувати "жовту картку". Як і всі присутні, я розумію, зараз зниження ставки оподаткування і розширення його бази – це той компроміс, який абсолютно легко підійде більшості. Інше питання – демонополізація: там, де працює монополіст – державний чи приватний, там немає економіки.

Нарешті необхідно вдатися до того, що зробили поляки, естонці, литовці, – до легалізації капіталу. Як би це не було болісно, особливо для політиків. Проте, коли у неділю ідеш до церкви за прощеною, перед нею треба сповідатися. Мета легалізації – це "сповідь" не для СБУ, а для того, щоб започаткувати нові правила. Це не кримінальна відповідальність, а процедура, що виводить на інші відносини – у рамках нового закону, про який сьогодні йшлося. Після легалізації, безумовно, має йтися про податки. І не обов'язково цей процес повинна ініціювати влада, є багато інститутів, які спонукатимуть політиків до включення у нього.

Починаючи від Литви, Латвії Естонії, закінчуючи Болгарією, країни пройшли так звану нульову декларацію. Людина, якій виповнилося 18 років, повинна перебувати з державою в організованих стосунках. Хіба один раз у житті скласти нульову декларацію людям, яким за 18, не є їхнім обов'язком? Після того 15 років ніхто у твою декларацію не заглядатиме, ти можеш 15 років її не заповнювати. Ми ж сконцентрувалися на народних депутатах і міністрах. Причому легалізація не передбачає кримінальної відповідальності, а лише започаткування нових відносин, і це – головне".

В.о. голови Комітету Верховної Ради з питань фінансової політики і банківської діяльності **Михайло Довбенко**:

"Хочу зауважити, що понад два роки тому я, як співавтор, поставив свій підпис під законопроектом "Про нульову декларацію". Досі законопроект лежить у шухляді податкового комітету, його так і не зареєстровано. Деякі наші західні партнери поки що не рекомендують його реєструвати та розглядати. І оця думка підштовхнула мене до однієї пропозиції.

ЄСВ знизився з 41 до 22%. За минулий рік дещо збільшилася реальна зарплата. Якщо, наприклад, у 2013 р. 41% закупівлі державних і комунальних підприємств здійснювалася без тендерів, то зараз це відбувається через ProZorro. Підприємства стогнуть, але це дає економію десь близько від 35 до 53 млрд. Мені здається, що в наукових дослідженнях варто звернути увагу на вплив конкретних заходів на функціонування тіньової економіки. Бо,

скажу чесно, сьогодні не знаю, як реагувати, коли вносять пропозицію правити тендерні закупки, в тому числі через ProZorro.

Член Економічного дискусійного клубу **Володимир Висоцький**:

"Риба шукає де глибше, а людина – де краще. Зрозуміло, що коли у людини є вибір між реальною економікою і тіньовою, то вона обере більший прибуток. І, як правильно зазначив Вікторівич Андрійович, головними "податками" в Україні є девальвація та інфляція. На якій підставі Національний банк має сплачувати 60 млрд грн до державного бюджету? У будь-якій країні світу центральний банк виконує функцію стабільності національної валюти, але для цього у нього мають бути ресурси. У січні Нацбанк підвищує облікову ставку до 16%. Якби він мав ці 60 млрд, то пішов би ринковим шляхом і розмістив чергову порцію депозитних сертифікатів, вийняв зайву ліквідність з ринку і таким чином припинив би тиск на валюту. А зараз суттєве зростання курсу обумовлене тим, що останні місяці 2017 р. у банківську систему з єдиного казначейського рахунку прийшло близько 50 млрд. Але зараз банкіри шукають проекти, які вони можуть прокредитувати за ставкою, більшою за 18%. Таких проектів у країні надто мало і це означає, що економіка згортатиметься.

У всіх розвинених країнах залишки на єдиному казначейському рахунку в центральному банку обмежуються У Швеції, наприклад, щоранку на рахунку нуль. У кінці дня – нуль. Бо бюджет там має цільовий характер, тобто з початку року швидкість надходжень до єдиного казначейського рахунку більша, ніж витрачання цих коштів. За накопичення таких коштів нормальний центральний банк розміщає їх на умовах РЕПО на ринку. Єдиний казначейський рахунок за минулий рік в Україні: середньомісячні залишки становили 40 млрд грн державних коштів. З іншого боку, середньомісячні залишки місцевих бюджетів становили 10 млрд, але, розміщуючи ці кошти в банківській системі на депозитах, вони заробили на цьому близько 1,5 млрд грн. А державний бюджет перевів залишки на казначейських рахунках до банківської системи, спричинивши зростання курсу та інфляції. Тому ми маємо звернути увагу на проблему як управління залишками, так і управління коштами суб'єктів господарювання взагалі. І це безпосередньо стосується проблеми тіньової економіки, адже таким чином можна зняти "прибуток" на девальвацію та інфляцію.

Є підрахунки, що найбільше економічне зростання можливе при певному помірному навантаженні на бізнес і помірному розподілу ВВП через бюджет. За 20–25% економіка дійсно розвивається.

Дуже велике значення мають витрати держави на обслуговування державного боргу. Цього року вони становитимуть близько 130 млрд, і це дійсно уповільнюватиме зростання ВВП".

Кандидат економічних наук, директор ДП "Укрпромзовнішекспертиза" **Володимир Власюк**: "За дослідження наслідків тих чи інших заходів від дії економічних рішень на тіньову економіку та їх економічної ефективності

мають сплачувати з бюджетів. Це невеликі кошти. Але моніторинг оцінки заходів саме і є найслабшим місцем у нашій культурі прийняття рішень. Рідко, коли якісь дії було оцінено належним чином.

Нещодавно було розроблено декілька стратегії для економічного розвитку України – транспортна, енергетична, експортна – всі вони фінансувалися іззовні, їх виконували зарубіжні спеціалісти. Хіба ми не можемо профінансувати наших спеціалістів? У результаті маємо абсолютно не збалансовані між собою стратегії; цифри у енергетичній стратегії не передбачають модель економічного розвитку країни, як споживатиметься електроенергія промисловістю, населенням. Тому врешті-решт електроенергію не можна імпортувати. Ми повинні згенерувати ці стратегії самі – спочатку стратегії індустріального розвитку, далі сільськогосподарську, енергетичну, транспортну – тоді воно все буде ув'язано.

Саме у цій конструкції і лежить питання тіньової економіки. Після 1991 р. польська економіка виросла на 350%, українська ж упала на 39%, ми відстаємо буквально в рази від рівня ВВП за паритетом купівельної спроможності на душу населення. Тому треба ставити завдання зростати не на 2–3%, а на 7% – для надолуження, і шукати відповідну конструкцію, – на нашу з колегами думку, це ставка на розвиток переробної промисловості, яка максимально створює у країні додану вартість і робочі місця. Тому це має бути основою стратегії.

Щодо програми подолання тіньової економіки. Багато людей зайнято в непродуктивній сфері, вони деградуєть відлучаються від освіти, не розвиваються. І тут адміністративні методи не допоможуть. Має бути спрямована політика економічних агентів інвестувати в економіку: якщо відкривається підприємство, яке виробляє продукцію на експорт, – а дуже багато видів продукції мають величезний попит на світових ринках, ми визначили зо дві сотні таких продуктів, – там пропонуються робочі місця з вищими зарплатами, ніж у тіньовій економіці. Тоді люди переходять із тіньової економіки в офіційну. У разі ж, коли ми говоримо про бурштинову проблему, то тут кримінальна територія і необхідні силові дії. Якщо йдеться про продовження вирубки та вивезення лісу, необхідні адміністративні методи, але тільки частково, в основному питання має вирішити економічна політика розвитку.

Якщо тіньова економіка вийде з "тіні", то куди вона спрямується? Нагальна проблема: у нас немає коштів, а нам потрібно інвестувати, але у нас є кошти, проте немає у що інвестувати, тому не можемо запуснути пенсійну систему... З жахом уявляю, що ми зібрали кошти людей і далі..? Справедливо зазначалося, що за ці роки економіка стиснулася. Невелике зростання у торгівлі та будівництві, але це не промисловість, не створення нових робочих місць, навпаки – ризиковані речі. На мій погляд, необхідне альтернативне залучення коштів, які лежать під матрацом, і для цього потрібна зовсім інша економічна політика. Ми просимо у МВФ гроші по-суті на

покриття нашої безгосподарності в минулому, а залучити кошти на те, щоб економіка запрацювала як один із засобів боротьби з тіньовою економікою – це зовсім інша економічна політика, зміна фінансової системи та розширення можливості трансформації цих коштів із кишень людей до реального сектора.

Кандидат економічних наук **Анатолій Дроб'язко:**

"Основна наша проблема – фактично будь-яка власність, яка є на нашій території, може бути відчужена, оскаржена в законному порядку в будь-який момент, коли хтось цього захоче. Ми впираємося в юридичну незахищеність всього неправильно нажитого усіма нами. Тому потрібні не тільки нульова декларація, а й фіксація того, що власність священна і її не можна відчужувати. На жаль, у соціалістичному за своєю свідомістю суспільстві це буде найнепопулярнішим".

Голова правління банку "Глобус" **Сергій Мамедов:**

"Головна проблема на сьогодні – це довіра. Довіра інвесторів до країни загалом, до влади. Ми скажемо людям: "давайте покажуть свої доходи", а чи довірятимуть вони нам? Необхідно змінювати ставлення до бізнесу і треба створювати робочі місця. Сумно, що багато бізнесменів, які обслуговуються у нашому банку, шукають можливості відкривати бізнес у інших країнах – Польщі, Італії. Там вони будуються, відкриваються заводи. А тут ризики, арештовані рахунки, агресивне середовище. У такому разі бізнес тікатиме, а потрібно створити всі умови, щоб він почав працювати тут, в Україні".

Підвівши підсумки засідання круглого столу директор Інституту економіки та прогнозування НАН України, академік НАН України **Валерій Геєць** зауважив, що дискусія досить добре окреслила нинішню ситуацію щодо тіньової економіки в Україні. Під час засідання прозвучало дуже багато цікавих і слушних пропозицій, які варто опрацювати й систематизувати. Інститут готовий долучитися до виголошених ініціатив, і, зі свого боку, – як державна наукова установа – взяти до уваги та дослідження найцікавіші з них щодо детінізації, повернення довіри, зростання власних інвестицій в економіку, щоб виробити рекомендації для урядових установ.

"Добре, що відкрито заговорили про те, що відома теза "заграниця нам допоможе" стовідсотково і безповоротно себе вичерпала. Про нашу державу потрібно дбати нам самим", – зауважив Валерій Геєць.

Підготувала Бажал І.І.